

Η σημασία της Κοινωνιολογίας και ο ρόλος του κοινωνιολόγου στη μέση εκπαίδευση

Νίκος Φακιολάς, Γρηγόρης Λάζος***

Ο προβληματισμός πάνω σε θέματα παιδείας είναι πάντοτε επίκαιρος, συνήθως ανεξάντλητος και σπάνια συναινετικός εξαιτίας των ιδεολογικών και πολιτικών φορτίσεων που τον συνοδεύουν. Η κατανόηση των προβλημάτων της παιδείας προϋποθέτει την ανάπτυξη και εξειδίκευση της ίδιας της Κοινωνιολογίας. Η αντιμετώπιση των ειδικότερων και καθημερινών δυσκολιών στην εκπαιδευτική πράξη διευκολύνεται από την παρουσία του εκπαιδευτικού πτυχιούχου κοινωνιολογίας στο σχολείο κάθε βαθμίδας και τη διεύρυνση της διδασκαλίας του σχετικού μαθήματος.

Η ίδια η παιδεία συνθέτει ένα πεδίο κοινωνικών σχέσεων, θεσμοθετημένων ή άτυπων, που αφορούν κάθε ηλικία και κάθε κατηγορία πολιτών. Παιδεία όμως δεν είναι μόνο η συμμετοχή και ένταξη ενός ατόμου στους μηχανισμούς της εκπαίδευσης, αλλά και η γενικότερη πολιτισμική και ανθρωπιστική καλλιέργεια ενός ατόμου, η εξοικείωσή του με τη γνώση και τις τεχνικές για την απόκτηση και διαρκή διεύρυνσή της (J. Habermas, 1981). Είναι αυτονόητο ότι στις σύγχρονες κοινωνίες οι εκπαιδευτικές διαδικασίες αποτελούν το βασικό πυρήνα ανάπτυξης της ευρύτερης παιδείας σε συνάρτηση βέβαια με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες κάθε χώρας. Εξάλλου, όσο περισσότερες ειδικές γνώσεις και ενδιαφέροντα έχει ο κάθε εργαζόμενος, τόσο αυξημένη θα είναι η παραγωγικότητα και αποδοτικότητά του (Φραγκουδάκη Άννα, 1985, σ. 24).

Τα σχολεία όλων των βαθμίδων αποτελούν το βασικό μηχανισμό επίτευξης συγκεκριμένων στόχων κάθε οργανωμένης κοινωνίας σε σχέση με την ένταξη των νεαρών μελών στον κορμό της. Οι στόχοι αυτοί είναι

* Πρόεδρος Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων.

** Κοινωνιολόγος - Καθηγητής μέσης εκπαίδευσης.

η μετάδοση βασικών και ειδικών γνώσεων, η ολοκλήρωση της προσωπικότητας κάθε νέου, η κοινωνικοποίηση της νεολαίας γενικά, η εξασφάλιση των στοιχειωδών προϋποθέσεων για επαγγελματική κατάρτιση και επιμόρφωση των νέων και η βελτίωση των όρων διαβίωσης και δημιουργικότητας ή παραγωγικότητας των νέων (Ν. Φακιολάς, 1993). Γύρω από τους ορατούς αυτούς στόχους υπάρχουν και μια σειρά άλλοι υπολανθάνοντες, ενώ δεν αποκλείονται διαστρεβλώσεις ή αλληλοαποκλεισμοί τους. Παράλληλα οι εκπαιδευόμενοι προσπαθούν να αξιοποιήσουν το πλεονέκτημα της συμμετοχής τους στα ανώτατα ιδιαίτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα ως μέσο ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας και αυξημένου γοήτρου (Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, 1974). Ο εσωτερικός αυτός διακανονισμός επικράτησε σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της νεότερης Ελλάδας και έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένων ερευνών, (Κ. Τσουκαλάς, 1979).

Οι εκπαιδευτικές διαδικασίες περικλείοντας κοινωνικές σχέσεις ατόμων και ομάδων μπορούν σε ανταγωνιστικές κοινωνίες να αποτελέσουν σημεία τριβής και πηγές διαρκών συγκρούσεων, εργαλεία αποπροσανατολισμού κοινωνικών ομάδων και μηχανισμούς διατήρησης και διευρυμένης αναπαραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων (H. Becker, 1961).

Κάτω όμως από ορισμένες προϋποθέσεις μπορούν ταυτόχρονα να αποτελέσουν μέσα ανάπτυξης κριτικής σκέψης και εναλλακτικών στάσεων ζωής, συντελεστές αναίρεσης ανισοτήτων και πρακτικές κοινωνικής απελευθέρωσης (P. Freire, 1974).

Στο κέντρο αυτών των αντιφάσεων, σε περίοδο διάχυτης κοινωνικής κρίσης θεσμών και αξιών και σε μια χρονική στιγμή κατακόρυφης έντασής τους για τους νέους, όταν καλούνται να πάρουν τελικές αποφάσεις για τη ζωή και την καριέρα τους, εμπλέκεται και η Κοινωνιολογία ως επιστήμη και ως μάθημα δέσμης στην Γ' Λυκείου. Εύλογα γεννιέται το ερώτημα, αν μπορεί η Κοινωνιολογία ως επιστήμη αρχικά να συμβάλλει στην ομαλή εξέλιξη ενός πλέγματος κοινωνικών σχέσεων που περιλαμβάνουν μαθητές, δασκάλους, γονείς, παιδαγωγούς, ερευνητές, συγγραφείς εγχειριδίων, πολιτικούς, κρατικούς τεχνοκράτες και δημοτικούς αρμοδίους. Παράλληλα, το ίδιο σημαντικό είναι να εξεταστεί κάτω από ποιές συνθήκες κάποιες από τις ιδιότητες και δυνατότητες της Κοινωνιολογίας ως επιστήμης διατηρούνται ή αναπαράγονται στη διάρκεια της διδασκαλίας του μαθήματος της Κοινωνιολογίας στην Δ' δέσμη της Γ' του Γενικού Λυκείου ή μέσα από τη διαδικασία των γενικών εξετάσεων.

Η Κοινωνιολογία ως επιστήμη και ιδιαίτερα ο εξειδικευμένος κλάδος της, η Κοινωνιολογία της παιδείας, έχει δυναμικά την ικανότητα να διεισδύσει αναλυτικά και να αναδείξει τόσο τους άξονες οργάνωσης και λειτουργίας ενός κοινωνικού σχηματισμού, όσο και τους κοινωνικο-οικονομικούς όρους και τις συνθήκες που καθορίζουν το περιεχόμενο και την ποιότητα της εκπαίδευσης σε αυτόν προσδιορίζοντας συγχρόνως το ρόλο και τη χρησιμότητα της ίδιας ως μαθήματος στο αναλυτικό πρόγραμμα των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Οι δυνατότητες αυτές συνυπάρχουν ανεξάρτητα αν οι θεωρητικές και οι μεθοδολογικές κατευθύνσεις

της Κοινωνιολογίας έχουν απολογητικό ή ριζοσπαστικό χαρακτήρα. Ο βαθμός διεισδυτικότητας και η έκταση των επιρροών είναι το μόνο που διαφέρει σε κάθε περίπτωση χωρίς αυτό να γίνεται πάντα κατανοητό ή με συνειδητό τρόπο (N. Luhmann, 1982).

Με βάση αυτά τα δεδομένα μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η επιστήμη της Κοινωνιολογίας δεν ξανοίγεται εύκολα σε αμύητους θαυμαστές ούτε προπαντός προσφέρεται για τη συμπλήρωση του ωραρίου φιλόδοξων εραστών της από άλλους επιστημονικούς κλάδους. Είναι μια επιστήμη που λιγότερο διδάσκεται και περισσότερο βιώνεται (J. Habermas, 1981, σελ. 335), στα σημεία επιτυχούς σύγκλισης των αναγκών των μαθητών, των επιθυμιών των γονέων τους, των δυνατοτήτων των καθηγητών, των ορίων του γνωστικού αντικείμενου της, της επιστημονικής κατάρτισης και των παιδαγωγικών δεξιοτήτων των συγγραφέων διδακτικών εγχειριδίων και των προθέσεων της πολιτείας στο εκπαιδευτικό και πολιτικό επίπεδο.

Γεννιέται όμως το ερώτημα, αν μπορεί η Κοινωνιολογία να προσφέρει στο νεαρό πολίτη και ιδιαίτερα στο μελλοντικό κοινωνικό επιστήμονα κάθε ξεχωριστού κλάδου. Και μήπως γι' αυτά που ακριβώς έχει πραγματικά να προσφέρει θεωρείται από διάφορα κέντρα εξουσίας ως «επικίνδυνη» επιστήμη που καλύτερα είναι να υποβαθμιστεί ή να αντικατασταθεί από κάποια άλλη πιο ανώδυνη, τεχνοκρατική κοινωνική επιστήμη καθόλα σημαντική, αλλά αναντίστοιχη με τα προβλήματα, τις ιδιαιτερότητες και τους προβληματισμούς των νέων στους οποίους κυρίως απευθύνεται. Ο έφηβος αναζητεί, κριτικάρει, αμφισβητεί, αμφιβάλλει, οραματίζεται, ελπίζει, έχει πολλαπλές πνευματικές ή κοινωνικές ανάγκες και αναρίθμητα ερωτηματικά.

Η Κοινωνιολογία ως επιστήμη ανταποκρίνεται αρμονικά λόγω της ίδιας της φύσης της στις καίριες αυτές ανάγκες της νεολαίας μας. Η Κοινωνιολογία είναι κατ' εξοχήν αναλυτική και κριτική επιστήμη. Αναλύει και κριτικάρει κάθε αυτονόητο, κάθε απόλυτο, κάθε δογματισμό (H. Marcuse, 1964). Κάθε θέση αποτελεί ερώτημα, κάθε ερώτημα νέα υπόθεση εργασίας σε ένα άλλο επίπεδο που μπορεί να ανοίξει καινούργιους ορίζοντες στην επιστήμη της Κοινωνιολογίας. Για την Κοινωνιολογία όλα γύρω μας είναι προϊόντα ανθρώπινης σκέψης και προσπάθειας, τίποτε δεν είναι τέλειο, όλα είναι διορθώσιμα και με μέτρο κάτι το μεταβλητό, τον ίδιο τον κοινωνικό άνθρωπο με τις ανάγκες και τις αδυναμίες του (D. Bell, 1973). Κατά συνέπεια, η Κοινωνιολογία παρέχει στους νέους τα εργαλεία για όραμα, αλλά και τα μέσα για ρεαλισμό και προσγειώση. Τους επιτρέπει να ασκούν τη φαντασία τους χωρίς τον κίνδυνο μετάπτωσής της σε παραπλανητικές φαντασιώσεις (H. Marcuse, 1964). Πραγματεύεται ως επιστήμη την ίδια την κοινωνία του ανθρώπου στις σύγχρονες μορφές και στις διαχρονικές μεταπτώσεις της προσφέροντας στους μνημόνους εραστές της τη δυνατότητα να αναγνωρίσουν τους συνδετικούς κρίκους και να εντοπίσουν τις αιτιακές σχέσεις των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων και της ανθρώπινης δραστηριότητας. Διαπραγματεύεται το μέλλον της ίδιας της κοινωνίας, αφού μπορεί να αναδείξει τους κρίκους που

συνδέουν τα μέρη της και τα ρήγματα που απειλούν τη συνοχή τους. Αποτελεί την κυριότερη ανθρωπιστική επιστήμη για την κατανόηση του παρόντος και την εξασφάλιση του μέλλοντος κάθε οργανωμένης κοινωνίας. Μπορεί ακόμη να στηρίξει κάθε ανθρώπινη προσπάθεια για την αποτελεσματική αντιμετώπιση καιρίων και σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων (H. Gerth-C.W. Mills, 1953).

Στο μαθητή του Λυκείου, ιδιαίτερα, η Κοινωνιολογία αναβαθμίζει θεαματικά το ενεργό του λεξιλόγιο, δηλαδή, δεν του δίνει μόνο τις λέξεις έννοιες που καταλαβαίνει, αλλά και τις λέξεις-έννοιες που χρησιμοποιεί (R. Sennett, 1980). Έτσι, διευρύνει τους πνευματικούς ορίζοντες όλων των μαθητών, πέρα από στερεότυπα, δογματισμούς ή στείρες περιπλανήσεις (H. Kelman, 1989). Ακόμα μπορεί να δώσει τα αναγκαία εφόδια στους μαθητές για να βαθύνουν την επικοινωνία και τις σχέσεις τους με το σχολικό και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Ακόμη στο επίπεδο του Λυκείου είναι μια επιστήμη αναγκαία για όσους σκοπεύουν να εστιάσουν μελλοντικά τα ενδιαφέροντά τους στις κοινωνικές και στις ανθρωπιστικές επιστήμες (J. Schumpeter, 1942). Σε διεθνές επίπεδο αυτό έχει γίνει κατανοητό και το μάθημα διδάσκεται ευρύτατα στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση σε πολλές αναπτυγμένες χώρες. Στην Ελλάδα, παρόλο που το μάθημα διδάσκεται σε πολλά Πανεπιστημιακά Τμήματα Κοινωνικών, Παιδαγωγικών, Οικονομικών, Πολυτεχνικών, Νομικών, Υγειονομικών σπουδών, σε πολλές Ιδιωτικές Σχολές και Ανώτερες Σχολές Τ.Ε.Ι. καθώς και σε Στρατιωτικές Σχολές, στη μέση εκπαίδευση είναι ανύπαρκτο. Είναι φανερό, λοιπόν, η ανάγκη για αναβάθμιση και εξυγίανση της Κοινωνιολογίας στη μέση εκπαίδευση και όχι η παραπέρα συρρίκνωσή της με αμφισβητήσιμη επιχειρηματολογία και αβασάνιστες τακτικές.

Η Κοινωνιολογία στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Η εισαγωγή της Κοινωνιολογίας στο Λύκειο δημιούργησε δικαίως κάποιες ελπίδες εκσυγχρονισμού των εκπαιδευτικών θεσμών καθώς αποτελούσε ένα σημαντικό θήμα για την προώθηση της κριτικής σκέψης και στάσης μαθητών και εκπαιδευτικών. Η πραγματικότητα όμως διέψευσε τις προσδοκίες και των δύο πλευρών, καθώς έμειναν καθηλωμένες στις σελίδες του μοναδικού εγχειριδίου που έπρεπε να απομνημονεύσουν. Οι κυριότερες αιτίες που προκάλεσαν τη δυσάρεστη αυτή εξέλιξη ήταν πρώτα και κύρια η ίδια η λογική του θεσμού των γενικών εξετάσεων, που αποθαρρύνει την ενεργό συμμετοχή των μαθητών στη διαδικασία της μάθησης και έπειτα η άστοχη επιλογή αρχικής ανάθεσης της κοινωνιολογίας σε καθηγητές άλλων ειδικοτήτων, η αποσπασματική διδασκαλία του μαθήματος απρόοπτα στην Δ΄ δέσμη της Γ΄ Λυκείου, το δυσνόητο διδακτικό εγχειρίδιο, η κατάρτιση του αναλυτικού προγράμματος με βάση τα

κεφάλαιά του και τέλος η εμμονή πολλών αρμοδίων του Υπουργείου Παιδείας και των Περιφερειών στον παραγκωνισμό των κοινωνιολόγων και του μαθήματος της Κοινωνιολογίας. Ένα μάθημα όμως όπως η κοινωνιολογία δεν υπακούει εύκολα σε μηχανιστικές μεθοδεύσεις και απαιτεί ολοκληρωμένες κριτικές αναλύσεις για τα κοινωνικά δρώμενα και προβλήματα μέσα από την σε βάθος κατανόηση των διδασκομένων εννοιών, πράγμα που είναι εντελώς αντίθετο με την αναγκαστική τακτική της απομνημόνευσης. Πανεπιστημιακοί κοινωνιολόγοι αναγκάστηκαν να υποστηρίξουν ότι με τον τρόπο που οι μαθητές γίνονται κοινωνοί της κοινωνιολογικής γνώσης, η Κοινωνιολογία οδηγείται στο περιθώριο και οι κοινωνιολόγοι εκτός των κυρίαρχων εκπαιδευτικών λειτουργιών που συνθέτουν την παιδεία ενός λαού.

Ο ανορθόδοξος αυτός τρόπος διδασκαλίας δεν είναι ασφαλώς άσχετος με τις επαναλαμβανόμενες αποτυχίες των μαθητών στο μάθημα της Κοινωνιολογίας στις γενικές εξετάσεις.

Για να ξεπεραστούν οι αρνητικές αυτές επιπτώσεις υπάρχει ανάγκη για τον επαναπροσδιορισμό του ρόλου και της σημασίας της Κοινωνιολογίας ή και γενικότερα των μαθημάτων των κοινωνικών επιστημών σε τέτοια βάση, ώστε και να αίρονται τα υπάρχοντα αδιέξοδα και να δημιουργούνται οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την αναβάθμιση του μαθήματος και την σταδιακή επέκτασή του στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση με άμεσο ή έμμεσο τρόπο. Είναι πεποίθηση όλων των κοινωνιολόγων ότι η αναβαθμισμένη διδασκαλία της Κοινωνιολογίας είναι απόλύτως αναγκαία, γιατί δίνει τη δυνατότητα στη νέα γενιά να αποσαφηνίσει στοιχειωδώς την πολυπλοκότητα της σύγχρονης χειμαρώδους κοινωνικής πραγματικότητας. Καταλυτική επίσης θεωρείται η επίδραση της διδασκαλίας τέτοιων μαθημάτων στην ανάπτυξη της κοινωνικής ευαισθησίας και του κοινωνικού προβληματισμού μεταξύ των μαθητών. Συλλογικά οι κοινωνιολόγοι, αλλά και επιστήμονες συναφών κλάδων, είναι αντίθετοι με οποιαδήποτε παραπέρα υποβάθμιση του μαθήματος θεωρώντας ότι οι κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα η Κοινωνιολογία αποτελούν απαραίτητο στοιχείο για μια ολοκληρωμένη μόρφωση των νέων.

Η Κοινωνιολογία σήμερα στο Λύκειο

Το μάθημα της Κοινωνιολογίας μπήκε στο αναλυτικό πρόγραμμα της Δ' δέσμης στην Γ' Λυκείου από το 1983 και αποτελεί ένα από τα εξεταζόμενα γνωστικά αντικείμενα στις Γενικές Εξετάσεις για την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Έχουν περάσει αρκετά χρόνια από τότε και όμως η βιωματική σχέση μαθητή και Κοινωνιολογίας αναζητιέται εναγώνια από τους κοινωνιολόγους που «πατριωτικά» ανέλαβαν να διδάξουν το μάθημα, όπου και όταν τους το επιτρέψουν οι γραφικοί μανδάρινοι και κάτω από ελάχιστες προϋποθέσεις για αποδοτικότητα και καταξίωση. Αντίστοιχες αντικειμενικές δυσκολίες υπάρχουν και στην ολοκλήρωση της τυπικής εκπαιδευτικής διαδικασίας που απλά στοχεύει στη μετάδοση και αφο-

μοίωση κάποιων γνώσεων από την πλευρά του μαθητή με τη βοήθεια του καθηγητή και του διδακτικού εγχειριδίου. Αναμφισβήτητα με την έναρξη κάθε νέας σχολικής χρονιάς ενεργοποιείται μια πρωτόπειρη, σύνθετη σχέση μεταξύ των μαθητών της Δ΄ δέσμης, του καθηγητή Κοινωνιολογίας, των συγγραφέων του σχετικού εγχειριδίου και του σχολικού περιβάλλοντος. Όλα αυτά συμβαίνουν στην εκπνοή του χρόνου προετοιμασίας των μαθητών για τις γενικές εξετάσεις, μια περίοδο αυτονόητα κρίσιμη για όλους.

Οι καθηγητές νομιμοποιούνται να καθοδηγήσουν τους μαθητές σε μια νέα γνωστική περιπλάνηση κατανόησης της φύσης και της σκοπιμότητας της Κοινωνιολογίας και παράλληλα να τους διδάξουν τρόπους αφομοίωσης του περιεχομένου του διδακτικού εγχειριδίου με τελικό στόχο την απόδοσή τους στις γενικές εξετάσεις. Είναι αμφισβητήσιμο, αν υπάρχουν οι προϋποθέσεις και τα κίνητρα στους καθηγητές και στους μαθητές τους για να ανταποκριθούν ενεργά σε αυτή την πρόκληση του σχολείου. Πολύ περισσότερο αμφισβητείται η δυνατότητα να μετατραπεί μια καθόλα τυπική εκπαιδευτική σχέση σε ουσιαστική και δημιουργική επικοινωνία μαθητή-καθηγητή με τελικό στόχο την ανασύνθεση και ολοκλήρωση της προσωπικότητας του μαθητή, τη συνειδητοποίησή του, το γόνιμο προβληματισμό του, τη διεύρυνση των οραμάτων και αναζητήσεών του και την ικανοποίηση των συνολικών αναγκών του ως υπεύθυνου και ισότιμου κοινωνικού μέλους. Είναι όμως μάλλον πολυτέλεια να επεκταθεί ο διάλογος στο σκέλος αυτό, αν δεν αναιρεθούν πρώτα οι δυσλειτουργίες της τυπικής εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Σε όλα τα Λύκεια της χώρας υπηρετούσαν (Μάης '92) 324 κοινωνιολόγοι καθηγητές, ποσοστό 30% του συνόλου που διδάσκουν Κοινωνιολογία. Οι υπόλοιποι (748), σύμφωνα με τα στοιχεία έρευνας του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου είναι καθηγητές άλλων γνωστικών αντικειμένων (Ν. Πετρόπουλος, 1993). Από το Τμήμα Κοινωνιολογίας των Παντείου Πανεπιστημίου έχουν ήδη αποφοιτήσει (Δεκέμβρης '92) 1454 κοινωνιολόγοι από τους οποίους ελάχιστος αριθμός έχει διοριστεί, ενώ προστίθενται, σε αυτούς οι απόφοιτοι Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, 43 μέχρι τώρα. Οι αρμόδιοι διευθυντές των Λυκείων και του Υπουργείου Παιδείας αδιαφορούν για την τύχη των νέων αυτών επιστημόνων και επιμένουν να τους κρατούν μακριά από το Λύκειο, παρόλο που είναι οι μόνοι κατάλληλοι να διδάξουν το γνωστικό τους αντικείμενο. Έτσι, μπορεί η Κοινωνιολογία να μπήκε στο Λύκειο, αλλά οι κοινωνιολόγοι απωθούνται έξω από αυτό. Ασφαλώς δεν έχει κατανοηθεί ούτε από το Υπουργείο Παιδείας η ανάγκη να διδάσκεται το μάθημα της Κοινωνιολογίας στη μέση εκπαίδευση από κοινωνιολόγους, αλλά κυρίως δεν έχει κατανοηθεί ότι ο κοινωνιολόγος μπορεί να έχει ένα ευρύτερο κοινωνικό και παιδαγωγικό ρόλο μέσα στα σχολεία. Αν όμως γίνει δεκτό ότι κατανοήθηκαν αυτές οι αναγκαιότητες, τότε διαφαίνεται η πρόθεση των αρμοδίων να καταργήσουν κάθε προσπάθεια εκσυγχρονισμού και αναβάθμισης της παιδείας.

Μαθητές και γονείς είναι δύσκολο να κάνουν τη διάκριση μεταξύ κοι-

ωνιολόγου και καθηγητή κάποιας άλλης ειδικότητας που διδάσκει το μάθημα. Όσοι από αυτούς κατανοούν το πρόβλημα και διαμαρτύρονται γίνονται θύματα παραπληροφόρησης, αφού τους διαβεβαιώνουν αβασάνιστα ότι δεν υπάρχουν κοινωνιολόγοι ή δεν θέλουν να διοριστούν στα συγκεκριμένα σχολεία.

Οι κοινωνιολόγοι-καθηγητές δέχονται τις επιπτώσεις ενός κοινωνικού ρατσισμού μέσα στα σχολεία. Γνωρίζουν πόσο δύσκολο και επίπονο είναι το έργο που καλούνται να αναλάβουν. Διαπιστώνουν ότι δεν υπάρχουν οι στοιχειώδεις προϋποθέσεις για να επιτύχουν στις προσπάθειές τους. Επιμένοντας να εκπληρώσουν το ρόλο τους αποδεικνύουν ότι προσπαθούν να δώσουν κάτι περισσότερο από εκείνο που η πολιτεία ή και η κοινωνία μας νομιμοποιείται να τους ζητήσει, αν μάλιστα συνυπολογιστούν και οι υπόλοιπες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στη ζωή και την εργασία τους και το σχετικά νεαρό της ηλικίας τους.

Οι μαθητές αντιλαμβάνονται τις πραγματικές δυσκολίες του καθηγητή συνήθως ως υποκειμενικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του και αυτόματα χρεώνουν σε αυτόν ένα δυσανάλογο μεγάλο μέρος των προβλημάτων της παιδείας ή της εκπαίδευσης και της έντασης που τους προκαλούν τα μαθήματα ή οι εξετάσεις με δεδομένα τα κοινωνικά και ψυχολογικά αδιέξοδα της προχωρημένης εφηβείας τους. Ο μαθητής πασχίζει από ένα αδιαμόρφωτο άτομο να εξελιχθεί σε προσωπικότητα. Έχει ενδόμυχα την ελπίδα ότι η Κοινωνιολογία μπορεί να τον βοηθήσει σε αυτό, αλλά καθηλωμένος παθητικά στα θρανία του σχολείου και του φροντιστηρίου βλέπει καθημερινά να διαψεύδονται οι πόθοι του. Έτσι, είναι κατανοητό για ποιο λόγο αποστασιοποιείται από το σχολείο και τον καθηγητή. Προσκολλάται στο φροντιστήριο και στην τεχνική απομνημόνευσης των σελίδων του εγχειρίδιου που θα του επιτρέψουν, κατά τη γνώμη του, να πετύχει στις εξετάσεις. Οι εξετάσεις γίνονται αυτοσκοπός, παρόλο που και ο μαθητής καταλαβαίνει πως δεν κατανοεί και όλα υποτάσσονται στις σελίδες του βιβλίου και στους εξεταστές-βαθμολογητές. Το βιβλίο όμως δεν έχει γραφτεί για μαθητές Λυκείου και οι ίδιοι το γνωρίζουν από τους προηγούμενους συμμαθητές τους. Γράφτηκε με βιασύνη από ανομοιογενή ομάδα 12 συγγραφέων και μερίδα τους δεν είχε καμιά σχέση με παιδαγωγικές διαδικασίες. Αποτελεί συρραφή μικρών πραγματειών για κεντρικά κοινωνιολογικά ζητήματα που θα μπορούσαν να απασχολήσουν μνημένους στην Κοινωνιολογία φοιτητές στο Πανεπιστήμιο. Δεν υποτάσσεται στην αποστεωμένη λογική των εξετάσεων, αφού δεν έχει τις κατάλληλες υποδοχές για επιτυχή απομνημόνευση. Ο κοινωνιολόγος-καθηγητής, που θα μπορούσε να απαλύνει την αποστροφή των μαθητών για το εγχειρίδιο, γρηγορά διαπιστώνει ότι δεν υπάρχει χρόνος για σχολιασμούς και αναλύσεις, αλλά μόνο η άμεση ανάγκη για διεκπεραίωση της διδακτικής ύλης. Τα φροντιστήρια και ο Σχολικός Σύμβουλος επαυξάνουν το άγχος του που προστίθεται στα αδιέξοδα των μαθητών. Έτσι μοιρολατρικά πορεύονται μαζί ως δεσμώτες των εξετάσεων και όχι εραστές της παιδείας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η Κοινωνιολογία δυσφημίζεται και ο ρόλος της υποβαθμίζεται επικίν-

δυνα ή καταργείται συνολικά.

Ο κοινωνιολόγος δεν τολμά να ζητήσει θέματα κρίσης στις εξετάσεις και μετατρέπεται σε μεταφραστή του βιβλίου στο σχολείο ή σε ερμηνευτή του στο φροντιστήριο και γενικά σε παραδειγματοποιό, όταν έχει έμπνευση. Τα θέματα των εξετάσεων είναι συνήθως απομνημονεύσιμα «κομμάτια» από το βιβλίο και συχνά μπορούν να αναζητηθούν από το μαθητή σε διαφορετικές συγχρόνως σελίδες. Όποιοι έχουν τύχη πετυχαίνουν να αναπαράγουν το συγκεκριμένο απόσπασμα που επιθυμεί η ΚΕΓΕ και το οποίο δίνεται στους βαθμολογητές ως πρότυπο για την αξιολόγηση του κάθε γραπτού. Η θεματολογία των γενικών εξετάσεων (1992) είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα. Από την πολλαπλότητα των πιθανών ζητημάτων, οργανώσιμων σε διαφορετικές κατηγορίες, η Επιτροπή Κοινωνιολογίας της ΚΕΓΕ, αποτελούμενη από έναν κοινωνιολόγο, ένα νομικό και ένα φιλόλογο, εστίασε την προσοχή της σε μια μικρή περιθωριακή κατηγορία θεμάτων και έβγαλε από αυτήν όλα τα ζητήματα. Το χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης κατηγορίας ήταν η αναμενόμενη δυνατότητα των υποψηφίων της Δ' δέσμης να απαριθμήσουν μηχανικά μια σειρά στοιχείων. Όποιος μπορούσε να θυμηθεί $(8)+(4)+(2+2)+(5+3+2)=26$ στοιχεία θα άριστευε στο βάλλο των εξετάσεων 92. Συγχρόνως δόθηκε ζήτημα με συγκεκριμένη διατύπωση που παρέπεμπε το μαθητή σε διαφορετικά σημεία του βιβλίου. Στις εύλογες αντιδράσεις των μαθητών, των κοινωνιολόγων-βαθμολογητών, του Συλλόγου Ελλήνων Κοινωνιολόγων, της ΟΛΜΕ και της ΑΣΓΜΕ, το Υπουργείο Παιδείας αδιαφόρησε ενισχύοντας την αδιαλλαξία και αλαζονεία της ΚΕΓΕ, αφού τα διορισμένα μέλη της δεν μπορούσαν να κατανοήσουν και δεν ενδιαφέρθηκαν να διορθώσουν αποτελεσματικά και έγκαιρα τις αβλεψίες και τα λάθη τους σε βάρος των υποψηφίων και μάλιστα όσων είχαν τη δυνατότητα να απαντήσουν με κριτικό τρόπο.

Ένα επιπλέον πρόβλημα είναι η αξιολόγηση και βαθμολόγηση των γραπτών των υποψηφίων για τα ΑΕΙ, αφού πολλοί βαθμολογητές δεν είναι οι ίδιοι κοινωνιολόγοι και δεν μπορούν να αποστασιοποιηθούν από τις τυποποιημένες εκφράσεις του εξεταζόμενου εγχειριδίου. Το αποτέλεσμα και πάλι είναι σε βάρος της ίσης μεταχείρισης των μαθητών ενώ αδικούνται όσοι μαθητές έμαθαν να επιστρατεύουν έναν κριτικό τρόπο λοιπόν τις προϋποθέσεις για να πετύχουν στο Πανεπιστήμιο. Οι άλλοι αναθεματίζουν το σχολείο, το βιβλίο, την ατυχία τους ή αμφισβητούν την ειλικρίνεια του κοινωνιολόγου που σε κάποια ανύποπτη στιγμή τους μίλησε για την ανάγκη κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης, το αίτημα για την κατάργηση κάθε εκμετάλλευσης, το δικαίωμα κάθε νέου στη μόρφωση, στην εργασία και στην ποιότητα ζωής. Οι πόθοι των περισσότερων μαθητών διαψεύδονται καθημερινά μέσα στο ίδιο το σχολείο, οι κοινωνικές αποστάσεις μεγαλώνουν και η κοινωνική αδικία εκφράζεται αμείλικτα με την πρώτη ανακοίνωση των αποτελεσμάτων στις γενικές εξετάσεις.

Δεν θα ήταν παράδοξο, αν οι ίδιοι οι κοινωνιολόγοι απαιτούσαν να αποστασιοποιηθεί η Κοινωνιολογία από αυτή τη συμπαιγνία της σχολικής

πράξης όπου οι κοινωνικές αδικίες αναπαράγονται και νομιμοποιούνται μέσα από την εκπαίδευση και επεκτείνονται στον επαγγελματικό στίβο, όπου η γνώση και η παιδεία δεν προωθούνται και όπου ο μαθητής αποθαρρύνεται από το να αναπτύξει πρωτοβουλίες που θα το επιτρέψουν να ολοκληρωθεί ως προσωπικότητα, να αποκτήσει αυτοδυναμία, να γίνει δημιουργικός εταίρος και ενεργός πολίτης.

Οι κοινωνιολόγοι όμως στην πλειονότητά τους μέσα από βαθύτερους προβληματισμούς και νηφαλιότητα απέφυγαν τέτοιες ακραίες τοποθετήσεις που απειλούν άμεσα την εκπαίδευση με οπισθοδρόμηση και βαρύνουν τους ίδιους με στίγματα ευθυνοφοβίας και παραίτησης. Οι κοινωνιολόγοι μπορούν με ευνοϊκότερους όρους να αγωνιστούν για μια καλύτερη και αποδοτικότερη παιδεία σε όφελος όλων των νέων όπου και αν ανήκουν. Πρωταρχικός τους στόχος είναι να πάψει το εκπαιδευτικό σύστημα να αποτελεί ένα μηχανισμό υλοποίησης και εκλογίκευσης των επιλογών του Κράτους και άλλων κέντρων εξουσίας στην κατεύθυνση της διατήρησης και αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας και της κυρίαρχης ιδεολογίας που τη νομιμοποιεί (Ν. Πουλαντζάς).

Οι ενέργειες του Υπουργείου Παιδείας και των σχετικών φορέων

Η ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας, που προέκυψε μετά τις εκλογές του 1990, ανέπτυξε μια στρατηγική για την υποβάθμιση του μαθήματος της κοινωνιολογίας στη μέση εκπαίδευση με πρώτο βήμα την αντικατάστασή του από την πολιτική οικονομία στα εξεταζόμενα μαθήματα της Δ' δέσμης. Η αναχρονιστική αυτή πρωτοβουλία παρουσιάστηκε ως πρόταση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Στην ουσία ήταν μια απόφαση της ηγεσίας του Υπουργείου Παιδείας που διαβιβάστηκε στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο για να δικαιολογηθεί. Η επιχειρηματολογία που ανέπτυξε όμως το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ήταν ανεπαρκέστατη και αποκαλυπτική των προθέσεων και σκοπιμοτήτων των εμπνευστών της. Το κύριο επιχείρημα για την αντικατάσταση του μαθήματος της Κοινωνιολογίας ήταν ότι στην Δ' δέσμη προετοιμάζονται υποψήφιοι για Οικονομικές Σχολές κυρίως. Μια απλή ματιά όμως στο μηχανογραφικό δελτίο είναι ικανή να πείσει κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο ότι οι Σχολές Κοινωνικών και Παιδαγωγικών Σπουδών, στις οποίες η Κοινωνιολογία αποτελεί κύριο μάθημα, είναι αριθμητικά πολύ περισσότερες.

Ανησυχητική είναι εξάλλου η περισσή σπουδή του Υπουργείου Παιδείας να υποβαθμίσει την Κοινωνιολογία πριν ακόμα συζητηθούν τα νέα αναλυτικά προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης και οι νέοι τύποι Λυκείου. Έχει επίσης απορρίψει την πρόταση της ομάδας εργασίας για την επέκταση του μαθήματος της Κοινωνιολογίας στο Γυμνάσιο, παρόλο που τα μέλη της ομάδας διορίστηκαν γι' αυτό το σκοπό με απόφαση του Υπουργείου Παιδείας. Το Υπουργείο Παιδείας εξακολουθεί να αυθαιρετεί

και να παραπαίει, ενώ έχει εμπλακεί σε σοβαρό αδιέξοδο με το μάθημα της Πολιτικής Οικονομίας, αφού απέτυχε παταγωδώς στην προσπάθειά του να αντικαταστήσει εσπευσμένα το διδασκόμενο, δοκιμασμένο εγχειρίδιο. Η εκλογίκευση που επιχειρείται είναι για άλλη μια φορά ακατανόητη. Φυσικά κανένας διάλογος δεν υπάρχει μεταξύ του Υπουργείου Παιδείας και των σχετικών επιστημονικών φορέων, αφού ο αρμόδιος Υπουργός αρνείται συστηματικά να τους δεχτεί προτιμώντας τη συνδιαλλαγή με άτομα προσκείμενα στον κομματικό του χώρο. Στους μαθητές έχει βέβαια δημιουργηθεί τεράστια σύγχυση που μόνο σε αποτυχίες μπορεί να τους οδηγήσει.

Τη σύγχυση επέτειναν και ορισμένα από τα Μ.Μ.Ε., στα οποία δημοσιογραφούντες ανεύθυνοι ανέφεραν ότι η Κοινωνιολογία δεν θα ταλαιπωρήσει πλέον στις εξετάσεις τους υποψήφιους για τα Α.Ε.Ι., παρόλο που δεν είχε γίνει καμιά σχετική νομοθετική ρύθμιση από το Υπουργείο Παιδείας. Στην ουσία καμιά επιστήμη δεν ταλαιπωρεί τους υποψήφιους, αλλά το προβληματικό εκπαιδευτικό και εξεταστικό μας σύστημα που χρειάζεται ριζικές αλλαγές, στον προσδιορισμό των οποίων η Κοινωνιολογία μπορεί να συνεισφέρει αποφασιστικά.

Η Κοινωνιολογία έχει μπει στο στόχαστρο και άλλων επίδοξων ρυθμιστών της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής. Έτσι, ο ιεροκήρυκας της Ιεράς Μητρόπολης Αθηνών έχει επανειλημμένα αναφερθεί από τον άμβωνα στην Κοινωνιολογία με υποτιμητικό τρόπο θεωρώντας μια επιστήμη με συγκροτημένο θεωρητικό κορμό και μεθόδους έρευνας και παραγωγής νέας γνώσης ως κάποιο ανεπιθύμητο για την Εκκλησία αυθαίρετο και ψυχοφθόρο ιδεολόγημα.

Δεν είναι τυχαίο επίσης ότι το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, μοναδικό κρατικό κέντρο διερεύνησης των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων και εξελίξεων, θρίσκεται τα τελευταία 3 χρόνια σε απόλυτο μαρασμό, αφού έχει περικοπεί η χρηματοδότηση νέων ερευνητικών προγραμμάτων.

Ο Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων, το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου και οι φοιτητές Κοινωνιολογίας έχουν επανειλημμένα εκφράσει τη δυσαρέσκειά τους για τις πρόσφατες μεθοδεύσεις του Υπουργείου Παιδείας και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Στην προσπάθειά τους να αναστείλουν τις ενέργειες για υποβάθμιση ή πλήρη εξαφάνιση του μαθήματος της Κοινωνιολογίας έχουν βρει κατανόηση μόνο από την ΟΛΜΕ και την ΑΣΓΜΕ που έχουν σαφώς κατανοήσει τη σημασία της Κοινωνιολογίας στην εκπαίδευση και ιδιαίτερα σε μια περίοδο κοινωνικών και πολιτικών ανακατατάξεων στη χώρα μας και διεθνώς. Η ανάπτυξη κριτικής αναλυτικής σκέψης στους μαθητές, αποτελεί αναγκαίο όρο για την επιδίωξη και αυτογνωσία τους. Η Κοινωνιολογία μπορεί να τους προσφέρει εκείνη τη θεμελιακή υποδομή γνώσεων, ώστε να είναι ικανοί να κατανοήσουν και να εξηγήσουν τα σύνθετα κοινωνικά φαινόμενα της εποχής μας.

Η επιστημονική κοινότητα, αλλά και κάθε σκεπτόμενος πολίτης, δεν μπορούν να μένουν σιωπηροί σε αυτήν τη μεθοδευμένη προσπάθεια

υποβάθμισης της κριτικής σκέψης, έρευνας και διδασκαλίας. Η ανάγκη δημιουργικής εγρήγορσης δεν αφορά μόνο την επιστήμη και το μάθημα της Κοινωνιολογίας, που κινδυνεύουν με αφανισμό, αλλά αφορά όλες τις επιστήμες, την ανάπτυξη και τον ορθολογικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Συμπερασματικά, τονίζεται ότι η μορφή, το περιεχόμενο και οι τρόποι διδασκαλίας του μαθήματος της Κοινωνιολογίας πρέπει να τροποποιηθούν. Οι φορείς της εκπαίδευσης και η επιστημονική κοινωνιολογική κοινότητα έχουν απόψεις και λειτουργικές προτάσεις. Το Υπουργείο Παιδείας, αν θέλει να δείξει ότι πραγματικά ενδιαφέρεται για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών θεσμών, οφείλει να ανοίξει ένα πραγματικό και ειλικρινή διάλογο με τους εκπροσώπους της εκπαιδευτικής, επιστημονικής και πανεπιστημιακής κοινότητας, ώστε να αξιοποιηθεί η πείρα και οι γνώσεις τους σε αυτή την κατεύθυνση.

Ενδεικτικά παρατίθενται οι προτάσεις που απορρέουν από τις θεωρητικές και εμπειρικές διεισδύσεις του άρθρου αυτού με την επίγνωση ότι δεν εξαντλούν τις συνολικές ανάγκες των μαθητών ή τις επιθυμίες των δασκάλων τους και με την ελπίδα ότι θα αποτελέσουν άξονα δράσης όλων των φορέων της εκπαίδευσης για μια καλύτερη παιδεία και ένα καλύτερο μέλλον για όλους μας και κυρίως για τους νέους.

Η Κοινωνιολογία μπορεί να επεκταθεί ως βασικό μάθημα στις άλλες τάξεις του Λυκείου και στο Γυμνάσιο. Γνώσεις κοινωνιολογικού περιεχομένου μπορούν να ενσωματωθούν και σε άλλα συναφή μαθήματα και εγχειρίδια. Η διδασκαλία και η βαθμολόγηση των γραπτών πρέπει να γίνεται από κοινωνιολόγους, αφού έχει ήδη αποφοιτήσει από τα Τμήματα Κοινωνιολογίας μεγάλος αριθμός πτυχιούχων. Απαιτείται επομένως αύξηση του αριθμού των διοριζομένων κοινωνιολόγων για να καλύψουν σταδιακά τις υπάρχουσες οργανικές θέσεις, αλλά και τις απαιτούμενες. Το εγχειρίδιο Κοινωνιολογίας είναι ανάγκη να εκσυγχρονιστεί ή να γίνει ολοκληρωτικά συγγραφή νέου με διαφανείς και αξιοκρατικές διαδικασίες. Η υποδομή και τα εποπτικά μέσα των σχολείων δεν επαρκούν για την αποδοτική διδασκαλία του μαθήματος της Κοινωνιολογίας. Είναι σκόπιμο η διδασκαλία της Κοινωνιολογίας να πλαισιώνεται με συναφείς ενδο- και εξω-σχολικές εκδηλώσεις και δραστηριότητες των μαθητών για πλήρη εμπέδωση της κοινωνιολογικής γνώσης. Η πολιτεία οφείλει να προσφέρει υποστήριξη και κίνητρα στους καθηγητές μέσα από διαρκή επιμορφωτικά προγράμματα.

Ο ρόλος και οι αποδοχές των εκπαιδευτικών πρέπει να αναμορφωθούν, ώστε να αφοσιωθούν απερίσπαστοι στο λειτούργημά τους. Η διδασκαλία της Κοινωνιολογίας θα είναι ανεπαρκής, αν δεν συνοδεύεται από προγράμματα έρευνας γύρω από τα σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα, τις ιδιομορφίες τους στη χώρα μας και τις επιπτώσεις τους στους εκπαιδευτικούς θεσμούς.

Είναι επιτακτική ανάγκη να επαναδραστηριοποιηθούν μαθητές και καθηγητές για μια νέα ποιότητα εκπαιδευτικής πρακτικής και επικοινωνίας. Είναι ανάγκη να αναπτυχθούν μηχανισμοί ενίσχυσης των ικανών μαθη-

τών από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα και τις απομακρυσμένες περιοχές για δικαιότερη κατανομή των εκπαιδευτικών ευκαιριών και ισοτιμία στην εκπαίδευση. Η ριζική αναδιάρθρωση του εκπαιδευτικού και εξεταστικού συστήματος αποτελεί όραμα όλων των φορέων της εκπαιδευτικής και επιστημονικής κοινότητας για ανάπτυξη εσωτερικού και κριτικού διαλόγου σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Το επιστημονικό δυναμικό της χώρας μας είναι επαρκές και ικανότατο, αρκεί να του δοθούν τα κίνητρα και οι κατάλληλες ευκαιρίες. Αυτές τις προϋποθέσεις καλείται εναγωνίως να καλύψει η πολιτεία, όσο υπάρχουν ακόμα χρονικά περιθώρια.

Βιβλιογραφία

- Becker Howard, «Schools and Systems of Stratification», στο *Education, Economy and Society*, Τορόντο, Free Press, 1961, σελ. 102-103.
- Bell Daniel, *The Coming of Post-Industrial Society*, Ν. Υόρκη, Basic Books, 1973, σελ. 332.
- Gerth H., C.W. Mills, *Character and Social Structure*, Ν. Υόρκη, Harvest Books, 1953, σελ. 251-254.
- Freire P., *Cultural Action for Freedom*, Penguin, Middlesex, 1973, σελ. 9.
- Habermas Jürgen, *The Theory of Communicative Action*, Βοστώνη, Beacon Press, 1981, τ. 1, σελ. 254-256 και 335-337.
- Kelman H.C., V. Lee Hamilton, *Crimes of Obedience*, Λονδίνο, Yale University Press, 1989, σελ. 331-332.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., *Προς μίαν Ελληνικήν Κοινωνιολογίαν της Παιδείας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1974, σελ. 221.
- Luhmann Niklas, *The Differentiation of Society*, Ν. Υόρκη, Columbia University Press, 1982, σελ. 17-19.
- Marcuse Herbert, *One-Dimensional Man*, Βοστώνη, Beacon Press, 1964, σελ. 248-250 και σελ. 61, 76, 209.
- Πετρόπουλος Ν., «Κοινωνιολογία: Η "θασίλισσα των επιστημών" και οι μνηστήρες της», *Κοινωνιόγραμμα*, τεύχ. 33, 1993, σελ. 3.
- Πουланτζάς Ν., *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, εισαγωγή.
- Sennett Richard, *Authority*, Ν. Υόρκη, Vintage Books, 1980, σελ. 91-97.
- Schumpeter J.A., *Capitalism, Socialism and Democracy*, Ν. Υόρκη, Harper and Row, 1942, σελ. 226-228.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979.
- Φακιολάς Ν., *Η εκπαίδευση στην Περιφέρεια Ιονίων, Λόγος και Πράξη*, Αθήνα, ΟΛΜΕ, 1993.
- Φραγκουδάκη Άννα, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1985.

